

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مدرسه کلامی - فقهی شیعه در لکهنو
(هندوستان)

روح الله کاظمی
مهدی اسفندیاری

دبیرخانه کنگره بین‌المللی
علامه میرحامد حسین
زمستان ۱۳۹۸

مدرسه کلامی-فقهی شیعه در لکهنو
(هندوستان)

تحقیق:
مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

ناشر: نشر معارف اهل بیت الطاهرين علیهم السلام
چاپ: اشراق نویت چاپ: اول، ۱۳۹۸ش
شمارگان: ۳۰۰ نسخه قیمت: ۷۰,۰۰۰ ریال

تمام حقوق محفوظ است.

مراکز پخش

۱. قم، ۴۵ متری شهید صدوقی (زنبیل آباد)،
کوی ۳۴، پلاک ۱۵، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام
کدپستی: ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۴ - ۳۷۱۶۸۶۶۵۱۵
تلفن: ۴-۳۲۹۱۴۶۰۲-۰۲۵ / دوزنگان داخلی ۱۵۰

۲. قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه
همکف، پلاک ۱۱، تلفن: ۳۷۸۴۲۴۴۳-۰۲۵

فهرست

مقدمه	۷
۱. اسلام در هند	۱۱
۱.۱. آغازین روزها	۱۲
۱.۲. هند و فتوحات	۱۳
۱.۳. گسترش اسلام در هند	۱۵
۲. تشیع در هند	۱۵
۲.۱. ادوار مهاجرت شیعیان به هند	۱۶
۲.۲. حکومت‌های شیعی در هند	۱۸
۳. مدرسه علمی اهل سنت در دهلی	۲۱
۳.۱. شاه ولی الله دهلوی	۲۱
۳.۲. شاه عبدالعزیز دهلوی	۲۴
۴. کتاب تحفه اثنا عشریه	۲۴
۵. مدرسه علمی شیعه در لکهنو	۲۶
۵.۱. خاندان اجتهاد	۲۸
۵.۱.۱. علامه سید دلدار علی نقوی	۲۸
۵.۱.۲. فرزندان علامه غفران مآب	۳۱
۵.۲. خاندان عبقات	۳۳
۵.۲.۱. مفتی محمد قلی	۳۳
۵.۲.۲. فرزندان مفتی محمد قلی	۳۵
۵.۲.۳. علامه میر حامد حسین	۳۶
۶. ردیه‌های کتاب تحفه اثنا عشریه	۳۹
۷. احیای آثار مدرسه لکهنو	۴۵
کتابنامه	۵۴

مقدمه

بازخوانی میراث علمی گذشتگان و بازپروری آنها در قالب‌های نوین و نیز تلاش برای تکمیل و تکامل دستاوردهای آنان، شیوه‌ای است که در همه دانش‌ها و فرهنگ‌ها، سیرتی سازنده و ستودنی است. بزرگان تشیع نیز در مسیر بلند حیات این مکتب همواره با وظیفه‌شناسی و فرصت‌سازی، بن‌بست‌های پیش‌رو را شکسته و افق‌های بلند آینده را در برابر آیندگان گشوده‌اند.

برای اثبات درستی این ادعا می‌توان به تاریخ مدارس علمی و معرفتی شیعه در گذرگاه‌های حساس زمان مراجعه کرد و نشان داد که از مدینه تا کوفه و از قم و ری تا بغداد و حله و از آن‌جا تا شیراز و اصفهان، شیعه با چه سوزها و خروش‌هایی این مسیر بلند را پیش برده و راه‌های ناهموار و طاقت‌فرسا را پشت سر گذاشته است.

اما در این میان، هنوز بخش‌های بزرگی از این تاریخ افتخارآفرین و سرنوشت‌ساز، چندان که بایسته است، شناخته شده نیست. نباید فراموش کرد که مکتب تشیع، علی‌رغم فشارها و خشونت‌های وحشت‌انگیز، نفوذ و حضور خویش را از مغرب اقصی تا شرق دور به اثبات رسانده و در همه جا آثار علمی و فرهنگی درخشانی به یادگار گذاشته است. از جمله

این مدرسه‌های علمی که به حق، بارگرانی را بردوش کشید و آثار گران‌بهایی را برجا گذاشت، مدرسه علمی شیعه در شبه قاره هند می‌باشد.

شاید کمتر کسی با مدرسه علمی شیعه در هند و به مرکزیت شهر لکهنو در شبه قاره آشنا باشد، حال آنکه شیعه‌پژوهان، به‌ویژه پژوهشگران کلام شیعی، به خوبی می‌دانند که این مدرسه و بزرگان آن در دوره‌هایی از تاریخ و پس از افول مدرسه کلامی اصفهان بعد از دوران صفویه، تأثیری شگرف در ارتقای جایگاه علمی شیعه داشته و حوزه‌های نجف، قم و سایر بلاد شیعه را رهین خویش ساخته است.

آنچه در این خصوص شایان توجه است، حضور متکلمان اندیشمند و فقیهان توانمندی است که با مجاهدت‌های فراوان و با همت والای برخاسته از نبوغ علمی و غیرت دینی خویش، دوران شکوفایی و درخشش این مدرسه را رقم زدند. ستارگان درخشانی همچون علامه سید دلدار علی غفران‌مآب رحمته‌الله، فرزندان اندیشمند و شاگردان فرهیخته این مدرسه نظیر علامه میرحامد حسین نیشابوری رحمته‌الله با تشخیص بهنگام و با بهره‌گیری از زبان زمانه خویش، توانستند سدی محکم در برابر سیل بنیان‌کنی که می‌رفت تا اساس اعتقادات اسلام ناب در آن سرزمین را برکنند، بنا کنند؛ سیلی برخاسته از ساخته‌های بی‌اساس درس‌آموختگان مکتب خلافت در دهلی و دسیسه‌های دشمنان اسلام در دنیای غرب.

البته این مدرسه در کنار آن آسیب‌ها، با بحران‌های درون شیعی نیز درگیر بود و از جانب برخی جریان‌های تصوف و

اخباری‌گری از درون شیعه نیز مورد تهدید و تردید قرار می‌گرفت. مبارزه در جبهه داخلی و پیروزی بردشمنان خارجی همراه با تحمل تنهایی‌ها و تنگدستی‌ها، از این مردان بی‌ادعای آن خطه، چنان صحنه تابناکی ساخته که برای همگان در همه جا الگویی پایدار به یادگار گذاشته است.

نتیجه آن مجاهدت‌های نبوغ‌آمیز و غیرت‌مندانه، تألیف آثار گوناگون و فراوان و تربیت شاگردان و خاندانی پرنام‌ونشان بوده است که هرکدام در زمان خویش درخشیدند و تا کنون نیز پرتو افکندند. بررسی آثار این مدرسه به خوبی گویای این نکته است که چگونه سازندگان اندیشمند و خستگی‌ناپذیر این دوران، که به طور عمده پرورش یافته «خاندان اجتهاد» و «خاندان عباقت» بودند، با جد و جهد فراوان، تتبع کم‌نظیر و تکیه بر میراث گذشتگان، با محوریت اخبار و نصوص مورد اتفاق فریقین و همچنین رعایت قواعد حاکم بر گفتگوی علمی و منصفانه، به دفاع از امامت حقه و معارف ناب مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در برابر مخالفین پرداختند. خدایشان اجر دهد و در جنات نعیم بر خوان اولیایش میهمان گرداند.

آنچه باید با تأسف بدان اعتراف کرد، این است که بعد از گذر ایام و در فراز و فرود حوادث تاریخی، این مدرسه کلامی و فقهی نتوانست جایگاه علمی و سنت شاگردپروری خویش را حفظ کند. اسفناک‌تر اینکه میراث فاخر آن نیز به دور از دسترس مخاطبان، گرد و غبار غربت و فراموشی به خود گرفت!

این مهم، بنیاد فرهنگی امامت و جمعی از مؤسسات هم‌سو مانند بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مؤسسه

معارف اهل بیت علیهم السلام و مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه را بر آن داشت تا اقدام به احیای برخی آثار این مدرسه کند که حاصل این فعالیت‌ها در گام نخست، بر محور آثار شخصیت‌های یاد شده و احیاناً برخی از نوادگان آنان می‌چرخد.

آنچه پیش روی خواننده گرامی است، معرفی مختصری از جایگاه و فعالیت‌های علمی شیعه در هند و نسبت آن با سایر مذاهب و ادیان است و به دنبال آن، فهرستی از آثار گران‌سنگ علمی این مدرسه، که اکنون توسط برخی مراکز علمی ایران در دست احیا است، ارائه می‌شود.

امید است که این خدمت ناچیز، گامی برای بازشناسی معارف مکتب اهل بیت علیهم السلام و تحفه‌ای به پیشگاه ولی نعمت ما حضرت صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف باشد.

محمد تقی سبحانی

دبیر علمی کنگره بین‌المللی علامه میرحامد حسین

۱. اسلام در هند

کشور هند با پهنه‌ای وسیع^۱ و جمعیتی انبوه^۲، یکی از سرزمین‌های کهن و تمدن‌های با سابقه چندین هزار ساله در تاریخ حیات بشر است^۳. هند کشوری با تنوع فراوان فرهنگی، زبانی، جغرافیایی و آب و هوایی است که سواحلی طولانی با اقیانوس دارد. اما اینها همه فراوانی و تنوع در هند نیست. آنچه تنوع و تعددش بیش از همه در هند مورد توجه است، ادیان، عقاید و اندیشه‌هاست، تا آنجا که بیشترین کشور را به آن می‌شناسند. ۸۰/۵ درصد از مردم هند پیرو دین هندو، ۱۳/۴ درصد مسلمان، ۲/۳ درصد مسیحی و ۰/۴ درصد آنها مجموعاً پیروان ادیان زرتشتی، یهودی، بهائیت و بقیه مذاهب و آیین‌ها هستند. این تنوع باعث شده این کشور را «کشور ۷۲ ملت» بنامند. بر اساس آمار، این کشور با توجه به انبوه جمعیت خود، از نظر جمعیت مسلمانان، پس از اندونزی و شاید پاکستان، دومین یا سومین کشور است.^۴

---

۱. پهناوری هند ۳,۴۰۲,۸۷۳ کیلومتر مربع (هفتم در جهان و دو برابر ایران) است.

۲. بیش از یک میلیارد و سیصد و پنجاه میلیون نفر جمعیت

۳. تمدن دره سند با سابقه سه هزار سال قبل از میلاد

۴. مدخل هند در ویکی‌پدیا:

۱.۱. آغازین روزها

برخی از مورخان، حضور اسلام در شبه قاره هند را مربوط به عصر فتوحات در سده اول هجری می‌دانند. اما دقت بیشتر در اسناد تاریخی نشان می‌دهد که پیش از آن و در همان عصر پیامبر اسلام ﷺ، اسلام از طریق بازرگانان و تجار عرب پا به این سرزمین نهاد.^۱ به نوشته شهید مطهری در کتاب *خدمات متقابل اسلام و ایران*، عرب‌ها مدت‌ها قبل از ظهور اسلام با هند جنوبی روابط تجاری داشتند و پس از ظهور پیامبر ﷺ نیز تجارت آنها از طریق دریا، همراه با فعالیت‌های تبلیغی همچنان ادامه یافت.^۲ علاوه بر گزارش‌هایی که در مورد اسلام آوردن راجه‌ی مالابار^۳ در برخی منابع آورده شده است،^۴ به نظر می‌رسد نخستین مبلغان اسلام، مسافران بازرگان بودند که برای زیارت قدمگاه حضرت آدم به سیلان (سرانندیب) رفتند. هنگامی که گروهی از این افراد به رهبری شیخ شرف ابن مالک، که مالک ابن دینار و مالک ابن حبیب هم با وی بودند، به «گرنگاتور» رسیدند، راجه آنها را به حضور طلبید و آنها هم عقاید اسلام را برای وی تشریح کردند. در نتیجه، راجه به دین اسلام ایمان آورد و طبق نقل تاریخی، حتی همراه با ایشان با کشتی به سوی عربستان راهی شد اما در این سفر از

۱. پیرگاری، صالح و جوادی‌نیا، حسن، «نقش بازرگانان مسلمان در گسترش اسلام به شبه قاره هند (در نخستین سال‌های هجری)»، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، شماره ۲۲، ص ۵۱.

۲. مطهری، مرتضی، *مجموعه آثار (خدمات متقابل اسلام و ایران)*، ج ۱۴، ص ۳۷۰.

۳. منطقه‌ای در جنوب غربی هند

۴. زکی، عبدالرحمن، *المسلمون فی العالم الیوم*، ج ۴، ص ۱؛ آرنولد، توماس، *تاریخ گسترش اسلام*، ترجمه: عزتی، ابوالفضل، ج ۴، ص ۱۹۳؛ به نقل از موسوی، جمال، «نخستین مراحل ورود اسلام به هند»، *مقالات و بررسی‌ها*، ص ۱۱۵ تا ۱۳۱.

دنیا رفت. وی در هنگام مرگ به جانشینان خود وصیت کرد که مسلمانان بازرگان را یاری دهند. شرف ابن مالک و همراهانش بار دیگر با توصیه راجه به ساحل هند رفتند و از آنها استقبال شد و موفق شدند که مسجدی بسازند و به نشر اسلام بپردازند.^۱ بر همین اساس، نهرو^۲ اشاره می‌کند که دولت‌های جنوب هند، به ویژه راشتراکوتها که در سواحل غربی هند حکومت می‌کردند، با عرب‌ها روابط بازرگانی و داد و ستد فراوانی داشتند. این تماس‌ها موجب شد که هندوها با دین جدید اسلام آشنا شوند. به تدریج مبلغان مذهبی مسلمان نیز به هند آمدند و از آنها نیز استقبال شد و مساجدی را در هند بنا نمودند.^۳

۱.۲. هند و فتوحات

اما ورود اصلی اسلام به هند، با مسئله فتوحات پیوند خورده است و جدای از حضور تبلیغی اسلام در شبه قاره، حضور نظامی نیز در گسترش اسلام در این منطقه تاثیر داشته است. فتح سرزمین هند از سال پانزدهم هجری شروع شد و با فراز و فرودهایی ادامه یافت ولی چندان با جدیت پیگیری نمی‌شد،^۴ تا اینکه در زمان حجاج بن یوسف، سال ۹۲ هجری، محمد بن قاسم، داماد و پسر عموی حجاج، در رأس سپاهی عظیم از طریق فارس و کرمان روانه منطقه سند شد. در این لشکرکشی، که حاکم منطقه بندری مکران نیز وی را همراهی می‌کرد، شهرهای راهبردی

---

۱. آریا، غلامعلی، «اسلام در شبه قاره‌ی هند و پاکستان»، الهیات نامه، شماره ۱، ص ۳۷ تا ۴۸.

۲. از رهبران جنبش استقلال هند

۳. نهرو، جواهر لعل، کشف هند، ترجمه: تفضلی، محمود، ج ۱، ص ۳۸۰.

۴. البلاذری، أبو الحسن أحمد بن یحیی، فتوح البلدان، ص ۴۱۶-۴۱۹.

منطقه سند همچون «دیبل»، یکی پس از دیگری فتح شد و در کمتر از دو سال، مناطق وسیعی از سند و نواحی جنوبی پنجاب تا شهر ملتان، که یکی از مراکز مهم دینی و سیاسی هندوان بود، به گستره سرزمین‌های تحت حاکمیت مسلمانان درآمد و گروه زیادی از مردمان آن نواحی به اسلام گرویدند.^۱

از اوائل سده دوم، این منطقه رسماً بخشی از سرزمین‌های اسلامی شد و با بنای مساجد و مدرسه‌ها در شهرها و مهاجرت گروهی از مسلمانان دیگر به این حدود و شور و شوق آنان به تبلیغ و ترویج دین خود، دیری نگذشت که اسلام بر حیات اجتماعی مردم منطقه حاکم شد و در میان بومیان رسوخ کرد.^۲ فهرست طولانی نام اندیشمندانی که با عنوان منصور، دیبلی، سندی (سندهی) در دایرةالمعارف‌های مختلف به چشم می‌خورد، نشانه‌ای از حضور وسیع علمای اسلامی در این مناطق است.^۳ تبلیغات گسترده اندیشه‌های معقول و انسانی و خالی از خرافه اسلام از یک سو و ظلم و ستم بر همنان هندو بر بودائیان ساکن در این مناطق از سوی دیگر، همچنین محرومیت‌های اجتماعی و تبعیض طبقاتی، از عوامل اساسی اقبال این طبقات از جامعه هند به اسلام است. به طور کلی فرهنگ برابری و برادری و رفع تبعیض‌های طبقاتی، که در آموزه‌های اسلام بر آن پافشاری می‌شود، بارقه‌های امید در دل این طبقات محروم ایجاد کرد

۱. چهره‌نما، سعید، «نقد و بررسی روش شناسی امامت پژوهی در کتاب عبقات الانوار»، دانشگاه قرآن و حدیث، ص ۱۸.

۲. مجتبابی، فتح الله، «اسلام در شبه قاره هند و پاکستان»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۵۶۲.

۳. شیمیل، آن ماری، مترجم: لاهوتی، حسن، «ظهور و دوام اسلام در هند»، کیهان اندیشه، شماره ۲۳، ص ۵۹-۷۶.

و به دنبال آن، گرایش به اسلام و به تبع آن، گسترش دایره تحت نفوذ مسلمانان را در این مناطق سرعت بخشید.^۱

۱.۳. گسترش اسلام در هند

اما جریان بعدی ورود اسلام به هند و گسترش آن در سراسر شبه قاره، با فتوحات سلطان محمود غزنوی در پنجاب، سند و گجرات و سپس با انتقال مرکز حکومت غزنویان از غزنه به لاهور آغاز می‌شود. شهر لاهور از اواخر سده پنجم هجری تا دوران سلطنت آخرین شاهان غزنوی، نزدیک به یک قرن، یکی از مراکز مهم شعر و ادب فارسی و فرهنگ اسلامی بود.^۲

غزنویان و غوریان در فقه حنفی و در کلام ماتریدی بوده، و این دو گرایش را ترویج می‌کردند و همین تبلیغات باعث گرایش مسلمانان هند به این تفکر گردید. علاوه بر این، تلاش‌های گسترده فرقه‌های تصوف مانند چشتیه، سهروردیه، نقشبندیه و قادریه و نزدیکی ایشان به حاکمان و جلب توجه ایشان، نفوذ سیاسی و اجتماعی آنها را گسترده نمود و راه را برای رسوخ افکار متصوفه در میان لایه‌های مختلف اقشار شبه قاره اعم از عوام، علما و دولت‌مردان فراهم کرد، طوری که سلاطین شبه قاره در دوران‌های متمادی غالباً به سلسله نقشبندیه منسوب بودند.

۲. تشیع در هند

در کنار گسترش مذاهب اهل سنت در شبه قاره، تشیع نیز

---

۱. چهره‌نما، سعید، «نقد و بررسی روش شناسی امامت پژوهی در کتاب عباقات الانوار»،

پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ص ۱۹.

۲. مجتبیایی، فتح الله، «اسلام در شبه قاره هند و پاکستان»، دایرة المعارف بزرگ

اسلامی، ج ۸، ص ۵۶۷.

گسترش بیشتری می‌یافت. هم‌زمان با ورود اسلام به شبه قاره، محبت به خاندان عصمت علیهم‌السلام در جان‌ها رسوخ کرد و ریشه‌های مذهب تشیع را می‌توان از همان آغاز پیگیری کرد.

۲.۱. ادوار مهاجرت شیعیان به هند

شروع گسترش تشیع در هند مربوط به دوره حجاج بن یوسف بود. در آن زمان شیعیان در عراق و خراسان به شدت شکنجه و سرکوب می‌شدند و به مناطق حاشیه‌ای جهان اسلام مهاجرت می‌کردند. هند یکی از این مناطق بود؛ اما در ایالت سند، در دوره اول، سادات حسنی، زیدی و اسماعیلی نسبت به شیعیان امامیه بیشتر قدرت یافتند.^۱

از قرن هفتم هجری به بعد با حملات مغول‌ها به ایران، عراق و آسیای مرکزی، عده زیادی از سادات، که همه آنان شیعه و در میان ایشان عده‌ای از علما، صوفیان، شعرا، نویسندگان، اطبا و دانشمندان مشهور نیز بودند، تصمیم گرفتند به هند مهاجرت کنند که در آن‌جا، سلاطین دهلی از آنها استقبال گرمی کرده و مورد حمایت قرار گرفتند.^۲

در حکومت سلطان محمد بن تغلق، مهاجرت سادات شیعه از ایران و آسیای مرکزی به سبب حمایت و سرپرستی او از مهاجران افزایش یافت.^۳ به نظر می‌رسد شیعیانی که به هند

۱. نقوی، سید علی محمد، فقه و فقهاء در هند، ص ۱۱۹.

۲. برنی، ضیاء الدین، تاریخ فیروز شاهی، ص ۳۵۱-۳۴۸؛ ضابط، حیدر رضا، «ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۲، ص ۸۲-۱۰۲.

۳. برنی، ضیاء الدین، تاریخ فیروز شاهی، ص ۴۶۵؛ ضابط، حیدر رضا، «ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۲، ص ۸۲-۱۰۲.

مهاجرت کردند، همراه خود آثار و تألیفاتی از علامه حلی و شاگردانش را که در زمان سلطان خدابنده اولجایتو (۷۰۳-۷۱۳ق) نگاشته شده بود و نیز آثار نویسندگانی از قدما را به آن جا برده باشند. در حکومت فیروز شاه تغلق (۷۵۲-۷۹۰ق) تعداد شیعیان اثنا عشری افزایش یافت.^۱ سید محمود بیهقی و دیگر سادات مشهور بیهقی در دوران تهاجمات تیمور، به دهلی روانه شدند و در دربار سلطان غیاث الدین تغلق (۷۹۰-۷۹۱ق) به گرمی از آنها استقبال شد.^۲

موج دیگر ورود تشیع در هند، وقتی بود که در «گولکندا» و «بیجاپور» در دکن (جنوب هند)، حکومت‌های شیعی تأسیس شد.^۳ در این دوره بسیاری از علما و فقهای شیعه از ایران به هند وارد شدند و برخی از آنان حتی به عنوان وزرای اعظم به قدرت رسیدند.^۴

یکی دیگر از مقاطع ورود شیعه به شمال هند، پس از استقرار سلطنت صفوی در ایران است. دومین شاه گورکانی هند، همایون، از شیرشاه سوری افغان شکست خورد و به دربار شاه تهماسب صفوی در ایران پناهنده شد. همایون و سردارانش در ایران تحت تأثیر تشیع قرار گرفتند. سپس همایون با کمک قشون شاه تهماسب، تخت خود را در دهلی بازپس گرفت. این

۱. برنی، ضیاء الدین، فتوحات فیروزشاهی، ص ۶؛ ضابط، حیدر رضا، «ادیان و مکاتب:

تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش‌های اجتماعی/اسلامی، شماره ۱۲، ص ۸۲-۱۰۲.

۲. بهارستان شاهی، (کتابخانه موزه بریتانیا)، ک: ۲۷. ۱۲۹. a-b؛ ضابط، حیدر رضا،

«ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش‌های اجتماعی/اسلامی، شماره

۱۲، ص ۸۲-۱۰۲.

۳. در قرن دهم هجری.

۴. نقوی، سید علی محمد، فقه و فقهاء در هند، ص ۱۱۹.

امر سبب شد نفوذ تشیع در هند توسعه یابد. وقتی همایون به هند بازگشت، علما و فضلاء ایرانی، که شیعه بودند، همراهش به هند آمدند.^۱

برخی مورخان معتقدند، همایون در دوره اقامت خود در ایران، به مذهب تشیع گرویده بود و شاه تهماسب با این شرط به همایون کمک کرده بود که او مذهب تشیع را در هند ترویج دهد. حتی او شعرهایی درباره امیرالمؤمنین علیه السلام سرود که از آن جمله، رباعی زیر است:

هستیم ز جان، بنده اولاد علی

هستیم همیشه شاد با یاد علی

چون سر ولایت ز علی ظاهر شد

کردیم همیشه ورد خود ناد علی

«بیرم خان»، وزیر اعظم همایون، شیعه بود و این شعرش در مدح امیرالمؤمنین علیه السلام معروف است:

شهی که بگذرد از نه سپهر افسراو

اگر غلام علی نیست، خاک بر سراو

وقتی در ایران، شاه اسماعیل دوم به اهل سنت گرایید،

بسیاری از علمای شیعه به هند مهاجرت کردند.^۲

۲.۲. حکومت‌های شیعی در هند

یکی از مظاهر بارز حضور شیعیان در هند، وجود دولت‌ها و حکومت‌های شیعه در این گستره جغرافیایی است که از مهم‌ترین این دولت‌ها، دولت‌های عادل شاهیان بیجاپور (۱۸۹۵-

۱. همان.

۲. همان.

۱۰۹۷ق)، نظام شاهیان احمدنگر (۸۹۵-۱۰۴۶ق) و قطب شاهیان گلکنده (۹۱۸-۱۰۹۸ق) است. این حکومت‌ها در منطقه دکن و پس از فروپاشی حکومت بهمنیان و تحت تأثیر حکومت صفوی و عالمان شیعی ایران به وجود آمد.^۱

اما شاید مهم‌تر از این دولت‌های شیعی در حیدرآباد و منطقه دکن، دولت شیعی نواب اوده به مرکزیت شهر فیض آباد و سپس لکهنو (Luknow) در قرن دوازدهم هجری قمری است.

چندی پس از این که اورنگ زیب^۲ پادشاهی‌های شیعه دکن را مغلوب کرد، حکومت شیعه دیگری در شمال هند به نام پادشاهی اوده (awadh) به قدرت رسید که پایتخت آن به شهر لکهنو منتقل شد.

میر محمد امین موسوی نیشابوری بنیان‌گذار نظام پادشاهی اوده، از خانواده‌های سادات نیشابور بود. وی در سال ۱۱۳۴ق حکومت اوده را به دست گرفت و به سعادت علی خان شهرت یافت.

یازده نواب و پادشاه شیعه از سال ۱۱۳۴ق/۱۷۲۲م تا ۱۲۷۳ق/۱۸۵۶م بر منطقه اوده حکومت کردند. در همان حال، برخی از آنها به عنوان صدر اعظم امپراتوری دست‌نشانده‌ی مغول در خلال قرن دوازدهم قمری / هجدهم میلادی به خدمت درآمدند. تحت نظر این خاندان شیعه نیشابوری، فرهنگ شیعه تلطیف و توسعه یافت و هنوز هم تعداد زیادی از شیعیان هند در مناطق سابق در قلمرو سلاطین اوده سکونت دارند.

از نشانه‌های گسترش فرهنگ شیعه در این دوره می‌توان به

---

۱. چلونگر، محمد علی و شاهمرادی، مسعود، دولت‌های شیعی در تاریخ، ص ۴۴۳ و ۴۸۶.

۲. ششمین پادشاه گورکانی هند.

مضامین و ارزش‌های شیعی در شعر اردو، که در این منطقه نوشته شده و در ساختمان امام باره^۱ به کار رفته، اشاره کرد.

در زمان پادشاهی سادات نیشابوری حاکم اوده، گروه‌های بسیاری از شهرهای مختلف خراسان به هندوستان رفتند و در شهر لکهنو، مرکز حکومت این پادشاهان شیعی، ساکن شدند که از جمله ایشان سادات نقوی و موسوی است که اجداد بزرگانی مانند علامه غفران‌مآب و مرحوم علامه میرحامد حسین (صاحب عبقات) بودند.^۲

از مهم‌ترین دستاوردهای تشکیل این حکومت شیعی، علاوه بر تعاملات سیاسی بین مذاهب مختلف اسلامی، فعالیت‌های فراوان علمی و فرهنگی است که منجر به پیدایش مدارس علمی قوی و تربیت اساتید و دانشمندان به نام و آثار علمی متعدد شد که تا اکنون نیز اثرگذار و قابل بهره‌برداری است.

به جرأت می‌توان مدرسه علمی دهلی با قرائت سنی و مدرسه علمی لکهنو با قرائت شیعی را دو نقطه کانونی نشر اسلام در شبه قاره هند دانست که تقابلات و رویارویی آنها باعث پیدایش آثار علمی متعدد برای جهان اسلام شد و توانست سبک و رویکردی متمایز از گذشته را در پژوهش‌های دینی، به‌ویژه در حوزه امامت، برای ایشان به ارمغان آورد. در ادامه به بازشناسی مختصری از این مدارس می‌پردازیم.

۱. امام باره در شبه قاره هند و پاکستان، معادل همان ساختمانی است که ما در فارسی حسینیّه یا تکیه می‌نامیم.

۲. ضابط، حیدررضا، «ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۳، ص ۱۵۹.

۳. مدرسه علمی اهل سنت در دهلی

در قرن دوازدهم هجری در شهر دهلی مدرسه‌ای بنا نهاده شد که رحیمیه نام گرفت. این نام برگرفته از نام مؤسس آن، یعنی عبد الرحیم بن الشهید عمری (م ۱۱۳۱ق) یکی از بزرگان اهل سنت و صوفیه نقشبندیه بود که نسب وی با سی و یک واسطه به عمر بن الخطاب می‌رسید. او از معاصران اورنگ زیب، ششمین شاه مغول گورکانی هند بود و با وی در تدوین قانون مبتنی بر فقه اسلامی همکاری نمود که بعدها فتاوی عالمگیریه و یا فتاوی هندیه نام گرفت.

عبد الرحیم در ادامه و بر اساس توصیه اساتید خود، از همکاری با حاکمان فاصله گرفت و در مدرسه خویش به تعلیم و تعلم علوم عقلی و نقلی پرداخت و شاگردانی را تربیت کرد.

۳.۱. شاه ولی الله دهلوی

از جمله این شاگردان، فرزندش ابوالفیاض قطب الدین احمد معروف به شاه ولی الله دهلوی (۱۱۱۴ق / ۱۱۷۶ش) است وی که دارای شخصیتی چندبعدی بود، در زمینه‌های گوناگون، از جمله فقه، کلام، ادبیات و حدیث تبحر داشت. بر اساس زندگی‌نامه خودنوشت، او تحصیل را از پنج سالگی آغاز کرده، در هفت سالگی حافظ قرآن شده و در حوزه علمیه پدر به تحصیل ادامه داده است. وی در سن چهارده سالگی با پدر و استاد خویش بر مسلک صوفیه نقشبندیه بیعت نمود و خرقه تصوف به تن کرد. وی در پانزده سالگی فراگیری دروس متداول و مورد نیاز جهت تعلیم و تدریس را پشت سر نهاد و در مدرسه پدر به عنوان استاد، دوران تدریس خود را آغاز نمود. دو سال بعد عبد الرحیم بیمار

شد و پس از آنکه به فرزندش اجازه بیعت و ارشاد داد، از دنیا رفت. بنابراین، ولی الله در مدرسه رحیمیه برمسند پدر تکیه زد و به تربیت شاگرد پرداخت. دوازده سال بعد، در سال ۱۱۴۳ق وی به حج رفت و مدت یک سال در آنجا اقامت نمود و در این مدت به فراگیری علوم حدیث و قرآن نزد مشایخ حرمین پرداخت، سپس در سال ۱۱۴۵ق به وطن بازگشت. به نظر می‌رسد این سفر تأثیر مهمی در رویکرد شاه ولی الله داشت و چنانکه خود می‌گوید، در پس این سفر به علوم نقلی روی آورد و علم حدیث و تفسیر را وجهه همت خود نهاد و به تطهیر علوم منقول از انحرافات و بدعت‌ها و تقویت عقاید بر مبنای دیگاه سلف و تنزیه آن از نظرات اهل معقول پرداخت.

به تعبیری می‌توان گفت: «وی در بازگشت خود از سفر حج با شعار پیرایش دین از خرافات و احیای دوباره آن در جهان اسلام،^۱ با رویکردی بنیادگرایانه ظاهر گردید که اراده نموده بود تصوف را از خرافه، عقاید و علوم نقلی را از نظرات اهل معقول»، جامعه را از فساد منزه نماید.^۲

موج تفرقه‌انگیز و ضد شیعی جریان دهلوی، با همان دیدگاه بنیادگرایانه و به گونه‌ای مشابه وهابیان^۳ بود. او به رغم گرایش‌های

۱. موسوی علیزاده، مهدی، تبارشناسی، ج ۱، ص ۱۰۷.

۲. برگرفته از زندگی‌نامه خود نوشت وی با عنوان «الجزء اللطیف فی ترجمه العبد الضعیف» تعریف شده توسط أبو الطیب عطاء الله بن حسین الأثری الفوجیانی از نسخه مخطوط و همچنین شرح حال نگاشته شده از وی در سایت المکتبه الشامله به نشانی:

<http://shamela.ws/index.php/author/1349>.

۳. گرچه دوران حیات دهلوی با محمد بن عبد الوهاب همزمان است و ایشان در برخی دیدگاه‌ها کاملاً به طور یکسان مشی می‌نمایند ولی شاهدهی تاریخی مبنی بر 🌸

اصلاحی صوفیانه، کلامی، علمی و نوآورانه خود، با شعار بازگشت به قرآن و سنت و طرد شرک و بدعت و با عنوان طرفداری از وحدت مسلمانان، در قالب مکتب اهل حدیث و ابن تیمیه و طریقه نقشبندیه، به عقاید مذهب شیعه حمله کرد و بدین طریق به درگیری‌ها و جدال‌های موجود میان اهل سنت و شیعیان در هند دامن زد و سنتی غلط، غیر منطقی و مخالف دعوت اصلاح و وحدت مسلمانان را برای پیروان خود بر جا گذاشت.^۱

ولی الله در مسئله توحید، نگاهی افراطی یافت؛ برای نمونه، به نظراو، یاری خواستن از غیر خدا مانند اولیای الهی برای برآوردن حاجت، نذر کردن برای آنان با انگیزه رفع بیماری، سوگند به نام‌های غیر خداوند و مانند این‌ها، همگی در زمره شرک قرار دارد.^۲ مروری بر اندیشه‌های وی در این زمینه نشان‌گر نزدیکی زیاد باورهای دهلوی و جریان او با تفکرات افراطی ابن تیمیه است.

از آثار شاه ولی الله می‌توان به *ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء*، *الإنصاف فی اسباب الخلاف*، *حجة الله البالغة*، *سفر السعادة*، *قرة العینین فی تفضیل الشیخین*، *الدر الثمین*، *البلاغ المبین*، *الفوز الکبیر فی أصول التفسیر*، *المسوی من أحادیث الموطأ*، *فتح الرحمن فی ترجمة القرآن*، *القول الجمیل فی بیان سواء السبیل* و .... اشاره کرد.^۳

حوزه تلاش‌های ولی الله برای تأسیس و ترویج افکار افراطی

﴿ تاثیر آنها بر یکدیگر یا تأثر این دوازده فردی مشترک وجود ندارد.

۱. موقفی، احمد، جنبش‌های اسلام معاصر، ص ۱۶۷.

۲. دهلوی، شاه ولی الله، *حجة الله البالغة*، ج ۱، ص ۱۲۰.

۳. برای مطالعه بیشتر در مورد جنبش شاه ولی الله مراجعه شود به. موقفی، احمد،

جنبش‌های اسلام معاصر، فصل چهارم.

او گسترده بود و مهم‌ترین آن، تربیت شاگردانی از نقاط گوناگون شبه قاره است که همگی در مسیر تحقق باورهای استاد دست به هم داده و مجموعه بزرگی از آثار مختلف کلامی و فقهی به جای گذاشتند. متأسفانه اکثر آن آثار در خدمت تفرقه‌افکنی میان بخش عظیمی از جامعه اسلامی به نام تشیع با سایر مسلمانان قرار گرفت و به عنوان حربه‌ای کارآمد در برنامه‌های اسلام‌ستیزانه جامعه استکباری قرار گرفت.

به جرأت می‌توان گفت این روحیه در ظاهر اصلاح‌طلبانه و در حقیقت ستیزه‌جویانه وی، بیش از همه بر فرزند وی، شاه عبد العزیز دهلوی، تأثیر گذاشت.

۳.۲. شاه عبدالعزیز دهلوی

عبدالعزیز فرزند ارشد شاه ولی الله بود که در سال ۱۱۵۹ ق دیده به جهان گشود و تا سن هفده سالگی از وجود پدر استفاده و اندوخته‌های دانشی خویش را بر آن بنا استوار کرد. وی که به «سراج الهند» و «حجة الله» شهرت یافت، پس از پدر مسیروی را با عنوان اصلاح‌گری و مبارزه با استعمار انگلیس ادامه داد و با تألیف کتاب تحفه اثنا عشریه به هجده‌های مدرسه علمی دهلی بر شیعیان افزود.

۴. کتاب تحفه اثنا عشریه

کتاب تحفه اثنا عشریه را می‌توان عصاره تمام باورهای سلفی‌گرایانه شاه ولی الله در مدرسه دهلی برای مواجهه با جریان روبه‌رشد شیعه‌گرایی در هند برشمرد. شاه عبد العزیز دهلوی، آن‌گونه که خود در مقدمه تحفه می‌گوید، از ورود خانه به خانه

اندیشه‌های شیعه در میان مردم هند احساس خطر می‌کند و این مهم وی را بر آن می‌دارد که به انتشار این کتاب در رد عقاید شیعه اقدام کند. این اثر، که مهم‌ترین اثر عبد العزیز دهلوی به شمار می‌رود، به زبان فارسی - زبان رایج آن زمان هندوستان - و با نثری روان برای استفاده عموم مردم نگاشته شد. تحفه در دوازده باب، در رد باورهای شیعه اثنا عشری تنظیم گردید که این دو، خود دلیل نام‌گذاری آن به اثنا عشریه است.

محصول این تلاش، کتابی با این فصول است:

۱. در کیفیت حدوث مذهب تشیع و انشعاب آن به فرقی مختلف
۲. در مکائد شیعه و طرق اضلال و تلبیس
۳. در ذکر اسلاف شیعه و علما و کتب ایشان
۴. در احوال اخبار شیعه و ذکر روایات آن‌ها
۵. در الهیات
۶. در نبوت و ایمان انبیا علیهم‌السلام
۷. در امامت
۸. در معاد و بیان مخالفت شیعه با ثقلین
۹. در مسائل فقهیه که شیعه در آن خلاف ثقلین عمل کرده است.
۱۰. در مطاعن خلفای ثلاثه و عایشه و دیگر صحابه
۱۱. در خواص مذهب شیعه مشتمل بر سه فصل (اوهام، تعصبات، هفوات)
۱۲. در تولی و تبری (مشتمل بر مقدمات عشره)

نویسنده در این کتاب گرچه خود را در نقد مدعای شیعه ملزم به رعایت مبانی ایشان و اصول بحث منصفانه می‌کند ولی در خلال مباحث کمتر این مهم از وی مشاهده گردیده و نه تنها از اصول علمی بحث منصفانه، بلکه از اصول اخلاقی آن نیز عدول می‌نماید.

البته لازم به ذکر است که بسیاری بر این عقیده هستند که این کتاب در حقیقت برگردانی فارسی از *الصّواعق الموبقة لإخوان الشیطان والضّلال والزندقه*، تصنیف عالم ناشناخته و متعصب سنی، خواجه نصرالله کابلی است که در آن به گزارش و گسترش متن *الصّواعق المحرقة*، نگاشته احمد بن حجر هیتمی (م ۹۷۴ق) پرداخته است.^۱

۵. مدرسه علمی شیعه در لکهنو

اندکی پس از شکل‌گیری مدرسه رحیمیه در دهلی، که با حمایت‌های سلاطین گورکانی به ترویج اندیشه‌های اهل تسنن می‌پرداخت، در فاصله چهارصد کیلومتری شرق این شهر و در منطقه‌ای به نام لکهنو مدرسه علمی شیعه در سایه حمایت‌های حکومت شیعی نواب اوده به وجود آمد. لکهنورا به سبب وجود خاندان‌های شیعی، سرزمین خاندان علم و اجتهاد شیعه در هند می‌دانند.^۲ در عصر حکومت سلاطین شیعی اوده، لکهنو به مهم‌ترین مرکز علمی شیعیان شبه قاره تبدیل شده بود.^۳

۱. غفرانی، عبدالله، «ردیه‌های تحفه ائنا عشریه و شناسایی اجزای عبقات الأنوار»، مشکوة، شماره ۸۱، ص ۹۹-۱۰۹.

۲. حسینی اشکوری، صادق، فهرست نسخه‌های خطی ممتاز العلماء، ص ۶.

۳. عارفی، محمد اکرم، شیعیان پاکستان، ص ۲۴۱.

بعد از انتقال پایتخت به لکهنو در سال ۱۱۸۸ق، توسط آصف الدوله، سومین نواب اوده، با کوشش های حاکمان و علمای شیعه و ایرانی، این شهر به مرکز عزاداری های باشکوه در مناسبت های مختلف مذهبی تبدیل گردید. نواب آصف الدوله برای ترویج مراسم عزاداری، مبالغ بسیاری هزینه می کرد؛ از جمله در مراسم عزاداری ماه محرم از سوی دولت همه ساله بیش از ششصد هزار روپیه هزینه می شد.

در زمان حکومت نواب های اوده، شهر لکهنو مرکز تشیع در هند گردید و بناهای مذهبی فراوانی در این شهر احداث گردید. در عصر فرمانروایی آنها، قوانین شیعی به عنوان قوانین رسمی محاکم شرع اعلام گردید. در سال ۱۲۷۳ق حکومت شیعی اوده در هند توسط بریتانیا برکنار شد، اما فرهنگ شیعه در لکهنو به حیات و شکوفایی خود ادامه داد و امروزه در مدارس مذهبی این شهر طلاب علوم دینی به تحصیل می پردازند.

در دوران حکومت شیعیان در منطقه اوده، سفر به عراق و ایران برای زیارت بارگاه ائمه اطهار علیهم السلام برای عموم مردم بسیار دشوار بود و به همین سبب سلاطین شیعه اوده شبیه بارگاه های ائمه اطهار علیهم السلام در حجم و شکل واقعی و محل هایی به نام «کربلا» در این شهر بنا کردند. در این شهر، ۵۹ حسینیه تاریخی وجود دارد و شهر لکهنو به دلیل وجود این مراکز عزاداری و برگزار نمودن مراسم عزاداری باشکوه و عظمت، در سراسر جهان شهرت یافته است.^۱

---

۱. ضابط، حیدر رضا، «نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکهنوی هند»، مشکوٰة، شماره ۸۷، ص ۱۰۱.

۵.۱. خاندان اجتهاد

۵.۱.۱. علامه سید دلدار علی نقوی

سید دلدار علی نقوی، معروف به مجدد الشریعه و غفران مآب، متولد ۱۱۶۶ق، در روستای نصیرآباد در حوالی شهررای بریلی است. اجداد دلدار علی، همانند بسیاری از خاندان‌های سادات، بعد از حملات مغولان به خراسان، زادگاه خود را ترک کرده و در مناطق اطراف لکهنوساکن و ماندگار شدند.^۱

وی در دوران کودکی تحصیل را در منزل شروع کرد، سپس برای ادامه تحصیل به رای بریلی و الله آباد رفت و سرانجام در لکهنودروس منقول و معقول را به اتمام رسانید. غفران مآب پس از تکمیل تحصیلات در هند، با کمک‌های مالی وزیراعظم آصف الدوله، حاکم اوده، برای تحصیل به عراق سفر نمود و نزد عالمانی همچون آیات عظام وحید بهبهانی و سید مهدی بحرالعلوم و مرحوم صاحب ریاض به فراگیری علوم دینی پرداخت. و در سال ۱۱۹۴ق یعنی در سن بیست و هشت سالگی، در حالی که دارای اجازات گوناگونی از اساتید خود بود، به وطن بازگشت. پس از چندی که کرسی درس وی مشهور گردید، وزیر آصف الدوله، وی را از نصیرآباد به لکهنودعوت کرد و اقامه نماز جمعه و جماعت را از وی خواستار شد. به این ترتیب، اولین نماز جمعه شیعه در هند در تاریخ ۲۷ رجب سال ۱۲۰۰ق به امامت اولین مجتهد^۲ در هند برگزار گردید.^۳

۱. همان.

۲. صاحب اعیان الشیعة می‌گوید: او اولین کسی است که در هند به عنوان مجتهد معروف شد و مذهب امامیه اصولیه را منتشر نمود.

۳. نقوی، سید علی محمد، فقه و فقهاء در هند، ص ۱۲۶.

با حضور و فعالیت‌های درسی وی در لکهنو مدرسه علمی شیعه در آنجا شکل گرفت و با توجه به اینکه وی شاگرد مبرز مرحوم وحید بهبهانی بود، مسلک اصولی را در آنجا رواج داد. فعالیت‌ها و مجاهدت‌های علمی مرحوم غفران‌مآب از سویی مسلک اخباری‌گری و مرام تصوف را در درون شیعه مورد نقد قرار داده و به حاشیه راند و از سوی دیگر، هجمه‌هایی را که از سوی مخالفین شیعه، به‌ویژه دهلوی‌ها صورت می‌گرفت، دفع نمود. تألیف کتاب *مرآة العقول فی علم الاصول*، معروف به *عماد الاسلام*، که به جرأت می‌توان آن را بزرگ‌ترین کتاب کلام شیعی نامید، از جمله نقاط درخشنده کارنامه علمی اوست. مرحوم علامه در این کتاب مباحث کلامی را با روشی اجتهادی و به صورت روشمند و با ترکیبی از روش‌های عقلی و نقلی و به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار داد و توانست با در کنار هم نهادن دیدگاه‌های مختلف شیعی و سنی با رویکردهای مختلف در نهایت استنباطی علمی در کلام ارائه نماید.

علاوه بر این، ردیه‌های متعدد وی بر ابواب مختلف تحفه اثنا عشریه از دیگر تلاش‌های علمی او بود که در ادامه توسط فرزندان و شاگردان وی به تکامل رسید و اوج تبلور و تکامل آن را می‌توان در کتاب *عبقات الانوار* مرحوم علامه میرحامد حسین به تماشا نشست. از جمله این آثار می‌توان به *الصوارم الالهیات* و *خاتمه در رد باب پنجم*، *حسام الاسلام* و *سهام الملام* در رد باب *ششم*، *احیاء السنة و ائمة البدعة بطعن الاستة* در رد باب *هشتم* و *ذوالفقار* در رد باب *دوازدهم* اشاره نمود. برخی کتاب *خاتمه الصوارم الالهیات* و *رساله غیبت* وی را نیز در رد باب *هفتم* تحفه می‌دانند.

کتاب‌های وی در اصول فقه، همچون منتهی الافکار و اساس الاصول، که در رد کتاب فوائد المدنیه فاضل استرآبادی و برای مقابله با رویکردهای اخباری‌گری نگاشته شده است و رساله‌های فقهی متعدد این عالم اندیشمند، حکایت از تبحر و چیره‌دستی وی در استنباط فقهی و اصول حاکم بر آن دارد. وی همچنین کتاب الشهاب الثاقب را در رد صوفیه نگاشت.

از دیگر آثار وی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. شرح باب الصوم حدیقه المتّقین
۲. مواعظ حسنیه
۳. شرح باب الزکاة حدیقه المتّقین
۴. رساله جمعه
۵. حاشیه شرح هدایة الحکمة ملا صدرالدین شیرازی
۶. رساله در جواب محمد سمیع صوفی
۷. مسکن القلوب
۸. رساله استدلالی در بعض مسائل فقهیه در معاملات، معروف به رساله ارضین
۹. رساله در حکم اوانی فضّه و ذهب
۱۰. إثارة الأحزان در مقتل امام حسین علیه السلام
۱۱. حاشیه ملا حمد الله، شرح سلّم العلوم
۱۲. رساله اجازه مبسوطه به حقّ سلطان العلماء علیه السلام ۱.

علامه غفران مآب در ۱۹ رجب سال ۱۲۳۵ق دارفانی را وداع گفت و در حسینیه خویش در شهر لکهنوبه خاک سپرده شد.

۱. علامه هندی، ورثة الانبیاء، تصحیح: فاضلی، علی، ص ۵۱ و ۵۲.

در بیان عظمت جایگاه وی می‌توان به متن اجازه استادش مرحوم صاحب ریاض اشاره نمود که چنین می‌گوید:

وجدتُ السَّيِّدَ السَّنْدَ الْجَلِيلَ، وَالْمَوْلَى الْأَوْلَى النَّبِيلَ،
العالمَ العاملَ والفاضلَ الكاملَ، صاحبَ الفطنةِ الوَقَّادَةَ
والقريحةِ النَّقَّادَةَ، منبعَ الفضلِ والإفادَةَ، حاويَ ضروبِ
الكمالاتِ، حائزَ قصبِ السبقِ في مضاميرِ السعاداتِ،
مجمعَ بحريِ المعقولِ والمنقولِ، المترشِّحَ لاستنباطِ
الفروعِ من الأصولِ، الرضيِ المرتضى، التقيِ النقي، السَّيِّدَ
دلدارِ عليِّ بنِ السَّيِّدِ مُحَمَّدِ معينِ الهنديِ النصيرِ آباديِ
عاملهما اللهُ تعالى بفضلهِ الجليِّ ولطفهِ الخفيِّ، ممَّن
اعتلى من الكمالِ ذروةَ سنامه، وفاقَ في العلمِ أبناءَ أيَّامه،
ووصلَ إلى أوجِ المعالي بكدِّ الأيامِ وسهرِ الليالي...^۱

۵.۱.۲. فرزندان علامه غفران مآب

اما این پایان کار نبود، پس از علامه غفران مآب فرزندان وی به نام‌های سید محمد (۱۱۹۹-۱۲۸۴ق)، سید علی (م ۱۲۵۹ق)، سید حسن (۱۲۰۵-۱۲۶۰ق) و سید حسین (۱۲۱۱-۱۲۷۳ق)، که همگی اهل علم و فضیلت بودند رشته امور را در دست گرفته و راه پدر را ادامه دادند. وجود فرزندان و نوادگان مرحوم غفران مآب، که اینک به «خانندان اجتهاد» معروف گردیده بودند، منشأ آثار فراوان علمی، اقتصادی، عمرانی و سیاسی برای شیعیان گردید.

در این میان سید محمد معروف به سلطان العلماء از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. در سال ۱۲۵۸ امجد علی شاه پس از پدرش محمد علی شاه، سلطان اوده گردید. وی بلافاصله حکومت اوده

را به سلطان العلماء به عنوان نایب امام زمان عجل الله فرجه واگذار نمود و سلطان العلماء نیز وی را به نیابت خود بر امور استیلا داد و این گونه حکومت وی مشروعیت یافت. سلطان العلماء از آن پس در کنار فعالیت های گسترده علمی و تألیف آثار متعدد به سه زبان فارسی، عربی و اردو، به طور مستقیم در اداره امور حکومت اوده دخالت نموده و بر عزل و نصب ها به ویژه در مورد قضات و همچنین هزینه بیت المال، نظارت داشت. موارد زیر - که عموماً در زمان سلطان العلماء تحقق یافته - تنها گوشه ای از خدمات عمرانی این خاندان در راستای حفظ شهرها و میراث فرهنگی شیعه است.

۱. اهدای سی هزار روپیه برای طلاکاری در ورودی حرم مطهر حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام و تعمیر ایوان طلادر داخل این حرم.

۲. احداث گنبد و بارگاه بر روی قبور حضرت مسلم بن عقیل و هانی بن عروه در کوفه در سال ۱۲۶۳ق، که مبلغ پانزده هزار روپیه در این خصوص هزینه گردید.

۳. بازسازی کانال آب شهر نجف معروف به «شهر آصفی» با هزینه صد و پنجاه هزار روپیه. این کانال آب به اهتمام نواب آصف الدوله با هزینه نیم میلیون روپیه احداث شده بود.

۴. احداث کانال آب در کربلا، که به کانال حسینی معروف شد، با هزینه صد و پنجاه هزار روپیه.

۵. احداث چهار دیواری برای حرم مطهر امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام در شهر سامرا و طلاکاری گنبد امام حسن عسکری علیه السلام.

۶. ساخت گلدسته برای مسجد کوفه.

۷. احداث مسافرخانه‌ای به نام فردوس، برای زائران در شهر سامرا. هزینه انجام کارهای عمرانی یاد شده در عراق به حکم سلطان العلما توسط سلاطین اوده برای مؤلف جواهر الکلام، علامه محمد حسن نجفی، از مراجع بزرگ آن دوران و مقیم حوزه علمیه نجف ارسال گردید.^۱

در بیان جایگاه وی می‌توان به این عبارت علامه سید اعجاز حسین اشاره نمود که می‌گوید:

الإمام الهمام، والبحر القمقام، السيد الأمجد الأسعد
الأوحد، شمس فلك الإفادة، بدر سماء الإفاضة والسعادة،
خاتمة المجتهدين، ملاذ الفضلاء الأمجدین، محیی
شريعة جدّه خاتم النبیین، مبین معضلات الأحكام
بأوضح البراهین وأفصح الاستدلال والتبیین، سیدنا
ومعتمدنا السید محمّد بن السید دلدار علی بن السید
محمّد معین دامت أیامه^{۲، ۳}.

۲.۵. خاندان عبات

۱.۲.۵. مفتی محمد قلی

درس شاگردپرور علامه غفران مآب، محدود به خانواده و فرزندان او نبود و دیگرانی را نیز پروراند که توانستند به خوبی راه استاد

---

۱. میرزائر، محمد، سوانحات سلاطین اوده، ص ۱۱۲-۱۱۴؛ ضابط، حیدر رضا، «نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکهنوی هند»، مشکوة، شماره ۸۷، ص ۱۰۱.
۲. شذور العقیان «مخطوط»، ص ۶۲؛ به نقل از علامه هندی، ورثة الانبیاء، تصحیح: فاضلی، علی، ص ۶۱.

۳. علامه هندی، ورثة الانبیاء، تصحیح: فاضلی، علی؛ ضابط، حیدر رضا، «نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکهنوی هند»، مشکوة، شماره ۸۷؛ نقوی، سید علی محمد، فقه و فقهاء در هند.

را ادامه داده و در نشر آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم‌السلام و دفاع از آن خوش بدرخشیدند. یکی از این افراد، مفتی سید محمد قلی موسوی نیشابوری کنتوری (متولد پنجم ذی‌القعدة ۱۱۸۸ق) از نوادگان امام کاظم علیه‌السلام است. آثار متعدد و علمی وی در فقه، حدیث، قرآن و به‌ویژه در کلام و عقاید، که بیش از همه است، خود گویای مراتب و توانایی‌های علمی اوست. صاحب تذکرة العلماء درباره او می‌نویسد:

مدقق محقق، فاضل لودعی (بسیار زیرک)، سید جلیل اوحد المعی (تیزهوش)، مولوی سید محمد بن محمد بن حامد کنتوری، مشهور به سید محمد قلی، که یکه‌تاز معرکه فضل و کمالات و مناظر میدان مناظرات و مباحثات بود. تصانیف انیقه‌اش بر نصرتش، مذهب حق را دلیلی است ساطع و برهانی است قاطع ...^۱

در کنار خدمات علمی، خدمات اجتماعی وی نیز به‌ویژه در امر قضاوت، از نشانه‌های مجاهدت‌ها و موفقیت‌هایش در امر کفالت ایتام آل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به شمار می‌رود. کتابخانه ناصریه، که اکنون نیز یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های شخصی شیعه در هند و جهان اسلام است، توسط این عالم کوشا تأسیس شد و در ادامه توسط فرزندش علامه میرحامد حسین و نوه‌اش سید ناصر حسین گسترش یافت.

مرحوم علامه محمد قلی به عنوان سرسلسله دانشمندان خاندان عباقت، ذی فنون بوده و از خرمن درس استاد خود، علامه غفران مآب بهره‌ها برده است. وی به عنوان یکی از مبرزترین

۱. علامه هندی و حسینی رضوی، سید مهدی، ورثة الانبیاء به همراه بخشی از تذکرة العلماء، تصحیح: فاضلی، علی، ص ۳۲۰.

شاگردان این مکتب، علاوه بر فقه، در علم کلام نیز تبخّر داشته و آثار متعددی در دفاع از اندیشه‌های شیعی نگاشته است. از مهم‌ترین تألیفات او می‌توان به این موارد اشاره کرد: تقریب الإفهام فی تفسیر القرآن به زبان فارسی، الشعلة الظفرية فی الرد علی الشوكة العمرية، الفتوحات الحیدریة فی الرد علی کتاب الصراط المستقیم عبد الحی دهلوی، الأجوبة الفاخرة فی ردّ الأشاعرة، نفاق الشیخین بالحديثین الصحیحین، مجموعه ردیه او بر تحفه اثنی عشریه با نام الأجناد الإثنی عشریة المحمدیة ﷺ که در نقد پنج باب از تحفه نوشته شد: السیف الناصری در رد باب اول، تقلیب المکائد در رد باب دوم، برهان السعادة در رد باب هفتم، تشیید المطاعن در رد باب دهم، و مصارع الأفهام در رد باب یازدهم.

۵.۲.۲. فرزندان مفتی محمد قلی

خاندان مرحوم مفتی محمد قلی نیز مانند خاندان استادش علامه غفران مآب، خاستگاه اندیشمندان و عالمانی سخت‌کوش و غیرت‌مند بود. علامه محمد قلی به جز صاحب عبقات، که پسر کوچک ایشان بوده، دو پسر دیگر هم داشته است؛ مرحوم سراج حسین (۱۲۳۸-۱۲۸۲ق)، که از وی کتاب مهمی گزارش نشده، و علامه اعجاز حسین (۱۲۴۰-۱۲۸۶ق) صاحب دو اثر با ارزش کشف الحجب و الأستار عن احوال الکتب و الأسفار و شذور العقیان فی تراجم الأعیان، که از چهره‌های فاضل مدرسه لکهنو به شمار می‌رود و در فیش‌برداری‌های مرتبط با تألیفات علامه حامد حسین، به‌ویژه در موضوعات تراجم و کتاب‌شناسی و همچنین در غنابخشی کتابخانه ناصریه، نقش اساسی و مهمی داشته است.

۳.۲.۵. علامه میرحامد حسین

سرآمد دانشمندان شیعه از فرزندان مفتی محمد قلی، که این خاندان را به شهرت «خاندان عبقات» رساند، علامه میرحامد حسین، معروف به صاحب عبقات، است.

مرحوم صاحب عبقات در پنجم محرم ۱۲۴۶ق در شهر میرتهه در نزدیکی لکهنوبه دنیا آمد. وی علاوه بر اینکه در محضر پدر از دانش وی توشه‌های فراوان برگرفت، شاگرد مرحوم سلطان العلماء، به‌ویژه سید العلماء و نیز مفتی محمد عباس تستری از شاگردان برجسته مرحوم سلطان العلماء بود.

از میان آثار علمی متعدد و برجسته وی در حوزه فقه، حدیث و کلام، آنچه بیش از همه و همچون ستاره‌ای درخشان در آسمان پرستاره میراث مکتوب شیعه درخشید، کتاب عبقات الانوار فی امامه الائمه الاطهار علیهم‌السلام است. این کتاب، که ردیه‌ای به زبان فارسی بر باب هفتم کتاب تحفه اثنا عشریه شاه عبد العزیز دهلوی است، کتابی است که زحمات گذشتگان را در این مسیر به غایت کمال رسانید و مسیر را برای ره‌پویان آینده هموار ساخت. مرحوم علامه میرحامد حسین در تألیف این کتاب زحمات فراوانی متحمل شد و برای دستیابی به منابع مورد نیاز خود، سفرهایی طولانی پشت سر نهاد که شرح آن در این مجال نمی‌گنجد.^۱

تألیف و انتشار کتاب عبقات الانوار، نمونه‌ای موفق از کار گروهی در یک خانواده دانشمند است.

---

۱. برای مطالعه بیشتر: ضیاء العین در شناسایی تاریخ زندگانی علامه سید حامد حسین رحمته‌الله نیشابوری لکهنوی، سعادت حسین خان، مخطوط.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که عبات الانوار در سیری تدریجی توسط سه نسل از خاندان عبات به شرح زیر تدوین شده است:

الف) میرحامد حسین که حدیث غدیر (۱۲۹۳ق)، منزلت (۱۲۹۵ق)، تشبیه (۱۳۰۱ق)، ولایت (۱۳۰۳ق)، نور (۱۳۰۳ق) و طیر (۱۳۰۶ق) را به سرانجام رساند.

ب) سید ناصر حسین که حدیث مدینه العلم (جلد اول در سال ۱۳۱۷ق و جلد دوم در سال ۱۳۲۷ق) و ثقلین (جلد اول در سال ۱۳۱۴ق و جلد دوم در سال ۱۳۵۱ق) و سفینه را (به عنوان ضمیمه ثقلین در سال ۱۳۵۱ق) به اتمام رساند.

ج) سید محمد سعید که فیش نویسی حدیث مناصبه و حدیث خیبر را به زبان عربی انجام داد ولی به مرحله چاپ نرسید.

کتاب عبات الانوار در دو منهج و براساس ترتیب باب هفتم تحفه^۱ تنظیم گردیده است.

منهج اول دارای دو بخش است ۱. بخش کلیات امامت و ۲. بخش آیات امامت، از بخش کلیات نسخه دست نویس در دسترس است و در بخش آیات، علاوه بر نسخه دست نویس مرحوم علامه، نسخه‌ای پاک نویس نیز، که در حاشیه آن تعلیقاتی به دست خط مرحوم علامه و مرحوم ناصرالمله وجود دارد، به دست آمده است.

بخش دوم در روایات است که در آن برای هر حدیث، یک یا

---

۱. در این باب عبد العزیز دهلوی پس از ادعای انحصار ادله شیعه بر امامت امیرالمومنین علیه السلام در ۷ آیه و ۱۲ روایت به نقد این ادله می‌پردازد. این آیات عبارتند از ولایت، تطهیر، مودت، مباحله، انما انت منذر، وفقوهم انهم مسؤولون، و آیه السابقون السابقون و دوازده روایت نیز به ترتیبی است که در متن می‌آید.

دو دفتر به شرح زیر اختصاص داده شده است:

دفتر نخست: ویژه «حدیث غدیر»، در دو بخش سند و دلالت، که بخش نخست در یک مجلد ۱۲۵۱ صفحه‌ای و بخش دوم در دو مجلد بیش از هزار صفحه‌ای به روزگار مؤلف چاپ سنگی شده است.

دفتر دوم: «حدیث منزلت» در دو بخش اسناد و دلالت‌ها سامان یافته و سال ۱۲۹۵ق در زمان مؤلف، با ۹۷۷ صفحه بزرگ در لکهنوبه چاپ رسیده است.

دفتر سوم: ویژه «حدیث ولایت»، «إِنَّ عَلِيًّا مَتَّى وَأَنَا مِنْهُ، وَهُوَ وَلِيُّ كُلِّ مَوْمِنٍ بَعْدِي»، معروف به حدیث ولایت، که ۵۸۵ صفحه دارد و سال ۱۳۰۳ق در هند به قطع رحلی چاپ شده است.

دفتر چهارم: ویژه «حدیث طیر» و دارای ۷۳۶ صفحه است که سال ۱۳۰۶ق، در دو مجلد به اندازه بزرگ در لکهنو چاپ شده است.

دفتر پنجم: ویژه حدیث «مدینه العلم» در دو مجلد بزرگ است. مجلد نخست آن سال ۱۳۱۷ق در ۷۴۵ صفحه و مجلد دوم هم ده سال پس از آن در ۶۰۰ صفحه انتشار یافت.

دفتر ششم: ویژه «حدیث تشبیه» که در سال ۱۳۰۱ق در دو مجلد، یکی در ۴۵۶ صفحه و دیگری در ۲۴۸ صفحه، چاپ شده است.

دفتر هفتم: درباره «حدیث مناصبه» است که تنها فیش‌های دست‌نویس آن وجود دارد.

دفتر هشتم: ویژه «حدیث نور» که سال ۱۳۰۳ق در ۷۸۶

صفحه به اندازه بزرگ در لکهنو چاپ شده است.

دفتر نهم: پیرامون «حدیث رایت» در جنگ خیبر که پاک‌نویس نشده است.

دفتر دهم: ویژه خبر «علی علیه السلام مع الحق» که دست‌نوشته ناقصی از پیش‌نویس آن در کتابخانه ناصریه وجود داشته است. دفتر یازدهم: ویژه «خبر مقاتله» که از این دفتر هم پاک‌نویسی وجود ندارد.

دفتر دوازدهم: در «حدیث ثقلین» به پیوست حدیث سفینه که در روزگار مؤلف به اندازه رحلی چاپ سنگی شده است.^۱

۶. ردیه‌های کتاب تحفه اثنا عشریه

چنان‌که گذشت، یکی از عوامل رشد و پویایی حوزه علمیه لکهنو تقابل آن با مدرسه اهل سنت در دهلی بود که منجر به شکل‌گیری تألیفات و آثار متعدد، به‌ویژه در موضوع امامت شد. نقطه کانونی این تقابلات را می‌توان انتشار کتاب تحفه اثنا عشریه و ردیه‌های مربوط به آن دانست.

همان‌گونه که گذشت، تحفه اثنا عشریه در حقیقت برگردانی عربی از کتاب صواعق الموبقه کابلی بود که توسط شاه عبد‌العزیز دهلوی منتشر گردید. پس از انتشار این کتاب، حوزه علمی شیعه در عراق، ایران و هند به رد و نقد آن پرداخت که در این میان، حوزه علمیه لکهنو به زعامت مرحوم غفران‌مآب، گوی سبقت را از دیگران ربود.

---

۱. برگرفته از غفرانی، عبدالله، «ردیه‌های تحفه اثنا عشریه و شناسایی اجزای عبقات

الأنوار»، مشکوة، شماره ۱۸، ص ۹۹ تا ۱۰۹.

در یک تقسیم بندی می توان ردود تحفه را به این ترتیب
برشمرد:

أ) ردیه های باب اول: در کیفیت پیدایش مذهب تشیع و انشعاب
آن به فرق مختلف

۱. السیف الناصری، اثر مفتی سید محمد قلی نیشابوری
کنتوری.

۲. دفتر اول از مجموعه النزهة الاثنی عشریة اثر میرزا محمد بن
احمد خان طیب کشمیری.^۱

۳. سیف الله المسلول علی مخربى دین الرسول ملقب به الصارم
البتار لقد الفجار و قظ الاشرار و الکفار، اثر ابو احمد محمد
اخباری نیشابوری اکبرآبادی.^۲

۴. تجهيز الجيش لكسر صنمی قریش، اثر مولوی حسن بن امان
الله دهلوی عظیم آبادی.^۳

ب) ردیه های باب دوم: در بیان مکائد (حیله های) شیعه!

۱. تقلیب المکائد، اثر مفتی سید محمد قلی نیشابوری کنتوری.

۱. به گفته صاحب کشف الحجب و الاستار با اینکه نزهة اثنا عشریة پاسخ به تمام
دوازده باب تحفه در قالب دوازده دفتر بوده است لکن مع الاسف تنها پنج دفتر آن
به چاپ رسیده و منتشر گردیده است.

۲. صاحب کشف الحجب پس از نقل کلام والد مکرم خود علامه مفتی محمد قلی
مبنی بر اینکه سیف الله المسلول نقد تمام تحفه بوده است اینگونه می نویسد: «من
تاکنون تنها باب اول و دوم آن را دیده ام».

۳. به گفته علامه آقا عزیز طباطبائی این اثر در نقد تمام ابواب تحفه نوشته شده است
که دست نویسی از آن در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی موجود است.
رک: الطباطبائی، السید عبدالعزیز، «موقف الشيعة من هجمات الخصوم و خلاصة
عن کتاب عقبات الأنوار»، تراثنا، العدد ۱، ص ۴۳.

۲. دفتر دوم از مجموعه النزهة الاثنی عشریة، اثر میرزا محمد بن احمد خان طبیب کشمیری.

۳. سیف الله المسلول علی مخزّبی دین الرسول (ملقّب به) الصارم البتّار لقدّ الفجار ووقظ الأشرار و الكفار، اثر ابواحمد محمد اخباری نیشابوری اکبرآبادی.

(ج) ردیه‌های باب سوم: در بیان احوالات أسلاف شیعه

۱. دفتر سوم از مجموعه النزهة الاثنی عشریة، اثر میرزا محمد بن احمد خان طبیب کشمیری.

(د) ردیه‌های باب چهارم: در بیان اقسام روایات شیعه و احوال راویان اسانید ایشان

۱. هدیة العزیز (هدایة العزیز)، اثر مولوی خیرالدین محمد هندی اله آبادی.

۲. دفتر چهارم از مجموعه النزهة الاثنی عشریة، اثر میرزا محمد بن احمد خان طبیب کشمیری.

(ه) ردیه‌های باب پنجم: الهیات

۱. الصوارم الإلهیات فی قطع شبهات عابدی العزّی واللّات و خاتمه، اثر آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب).

۲. دفتر پنجم از مجموعه النزهة الاثنی عشریة، اثر میرزا محمد بن احمد خان طبیب کشمیری.

---

۱. به گفته علامه آقا عزیز طباطبایی بخش خاتمه این کتاب در رد باب هفتم از تحفه اثنا عشریه نگاشته شده است که پس از بررسی‌های انجام شده مشخص شد که خاتمه تکمله‌ای بر مباحث صوارم در رد همان باب پنجم بوده و در آن به برخی از مباحث تاریخی پرداخته شده است.

و) ردیه‌های باب ششم: در بحث نبوت و ایمان انبیا.

۱. حسام الاسلام و سهام الملام، اثر آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب).

ز) ردیه‌های باب هفتم: در بحث امامت

۱. عبقات الانوار فی امامة الائمة الاطهار عليهم السلام اثر علامه میرحامد حسین لکهنوی نیشابوری.

۲. برهان السعادة، اثر مفتی سید محمد قلی نیشابوری کنتوری.

۳. البوارق الموبقة، اثر علامه سید محمد سلطان العلما.

۴. الإمامة، اثر علامه سید محمد سلطان العلما (این کتاب، معرّب البوارق الموبقه است و به گفته صاحب الذریعه، پاسخ به معرّب تحفه‌ای است که سید محمود شکری آلوسی آن را تعریب کرده بود).

۵. برهان الصادقین، اثر سید جعفر ابوعلی خان موسوی بنارسی دهلوی (وی کتاب مهجة البرهان را در خلاصه این اثر به زبان فارسی نگاشت).

۶. الجواهر العبقریه، اثر مفتی محمد عباس موسوی تستری (به گفته صاحب کشف الحجب والأستار، تنها بخش غیبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه آن چاپ شده است).

۷. رساله غیبت، اثر آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب) (این اثر در رد بحث غیبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه از باب هفتم تحفه نوشته شده است).

ح) ردیه‌های باب هشتم: در بحث معاد و بیان مخالفت شیعه با ثقلین

۱. إحياء السنة وإماتة البدعة بطعن الاسنة، اثر آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب).

ط) ردیه‌های باب نهم: در احکام فقهی

۱. دفتر نهم از مجموعه النزهة الاثنی عشریة، اثر میرزا محمد بن احمد خان طبیب کشمیری.^۱

ی) ردیه‌های باب دهم: در مطاعن خلفای سه‌گانه و دیگر صحابه و عایشه

۱. تشیید المطاعن وكشف الضغائن، اثر علامه مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری.

۲. تكسير الصنمين، اثر سید جعفر ابوعلی خان بنارسی دهلوی.

۳. طعن الرماح، اثر علامه سید محمد سلطان العلما.

ک) ردیه‌های باب یازدهم: در خواص مذهب شیعه، مشتمل بر سه فصل: اوهام و تعصبات و هفتوات

۱. مصارع الافهام لقلع الأوهام، اثر علامه مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری.

ل) ردیه‌های باب دوازدهم: در تولی و تبری و سایر اعتقادات شیعه - ذوالفقار، اثر آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)

چنان که گذشت، این آثار فقط آثاری است که در جواب به

---

۱. مولوی افراد علی کالپوی کتاب رجوم الشیاطین را در رد این دفتر از نزهه نگاشت که در مقابل مرحوم سید جعفر ابوعلی خان موسوی بنارسی دهلوی کتاب معین الصادقین را تالیف نمود.

کتاب تحفة اثنا عشریة نگاشته شده است و شمارش سایر آثار این مدرسه پربرکت که در موضوعات مختلف فقه، حقوق، قرآن و حدیث، کلام، رجال و سایر موضوعات نگاشته شده است، مجالی می‌طلبد که خارج از حوصله این نوشتار است.

۷. احیای آثار مدرسه لکهنو

مرور آنچه گذشت، اهمیت این نکته را بیش از پیش آشکار می‌سازد که غفلت از احیای آثار این مدرسه کلامی و فقهی شیعه موجب محرومیت جامعه علمی از بخش قابل توجهی از میراث مکتوب خود می‌گردد. بر همین اساس، بنیاد فرهنگی امامت، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام و کتاب‌شناسی شیعه و برخی دیگر از مراکز علمی فرهنگی ایران در صدد احیای این آثار برآمدند که در ادامه فهرستی از این موارد ارائه می‌شود.

۱. مرآة العقول فی علم الأصول (الملقب بعماد الإسلام فی علم الکلام)

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: یک دوره تفصیلی کلام در پنج مقصد توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد

به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام

۲. أساس الأصول

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: اصول فقه با رویکرد رد اخباری‌گری
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم‌السلام

۳. منتهی الأفكار

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: اصول فقه
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۴. الشهاب الثاقب

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: نقد تصوف
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۵. الصوارم الإلهیات فی قطع شبهات عابدی العزّی واللات

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: کلام (رد باب پنجم تحفه)
به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۶. خاتمة الصوارم الإلهیة

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: کلام (تکمله ای بر رد باب پنجم تحفه)
به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۷. حسام الإسلام و سهام الملام

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: کلام (رد باب ششم تحفه)
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۸. رساله غیبت

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: کلام (رد بخشی از باب هفتم تحفه)
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۹. ذوالفقار

صاحب اثر: آیت الله العظمی علامه سید دلدار علی (غفران مآب)
موضوع: کلام (رد باب دوازدهم تحفه)
به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۱۰. آئینه حق نما

صاحب اثر: برخی از شاگردان غفران مآب (۱۲۳۱)
موضوع: تراجم (شرح حال علامه غفران مآب)
به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۱۱. ورثة الأنبياء

صاحب اثر: سید احمد نقوی لکهنوی (معروف به علامه هندی)
موضوع: تراجم (شرح حال علامه غفران مآب و فرزندان ایشان)
به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۱۲. بخشی از تذکرة العلماء المحققين في آثار الفقهاء والمحدثين

صاحب اثر: سید مهدی بن نجفعلی رضوی عظیم آبادی
موضوع: تراجم (شرح حال علامه غفران مآب، فرزندان و برخی
از شاگردان ایشان)
به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۱۳. صمصام قاطع و برهان لامع

صاحب اثر: علامه سید محمد (سلطان العلماء)
موضوع: کلام (در بیان فرقه ناجیه)
به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۱۴. البوارق الموبقة

صاحب اثر: علامه سید محمد (سلطان العلماء)
موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۱۵. الحديقة السلطانية في المسائل الإيمانية

صاحب اثر: علامه سيد حسين (سيد العلماء)

موضوع: کلام

به همت: پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام

۱۶. أوراق الذهب أو المعادن الذهبية اللجينية في المحاسن

الوهبية الحسينية

صاحب اثر: المفتی السيد محمد عباس الجزائري الشوشتری

موضوع: تراجم (شرح حال علامه سيد العلماء)

به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۱۷. روض أریض في منجزات المریض

اثر: العلامة المفتی السيد محمد عباس الموسوی

موضوع: فقه

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۱۸. أحكام عدالت علویه

صاحب اثر: علامه مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری

موضوع: فقه سیاسی

به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۱۹. رساله التقیه

صاحب اثر: علامه مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری

موضوع: کلام

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۲۰. سیف ناصری و برهان امامی

صاحب اثر: علامہ مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری
موضوع: کلام (رد باب اول تحفہ)
بہ ہمت: بنیاد فرهنگی امامت

۲۱. تقلیب المکائد

صاحب اثر: علامہ مفتی محمد قلی نیشابوری کنتوری
موضوع: کلام (رد باب دوم تحفہ)
بہ ہمت: بنیاد فرهنگی امامت

۲۲. شذور العقیان فی تراجم الأعیان

صاحب اثر: علامہ سید اعجاز حسین نیشابوری لکھنوی
موضوع: تراجم
بہ ہمت: مؤسسہ کتاب شناسی شیعہ

۲۳. کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والأسفار

صاحب اثر: علامہ سید اعجاز حسین نیشابوری لکھنوی
موضوع: کتاب شناسی
بہ ہمت: مؤسسہ کتاب شناسی شیعہ

۲۴. النجم الثاقب فی مسألة الحاجب

صاحب اثر: العلامة میرحامد حسین النیسابوری اللکھنوی
موضوع: فقہ
بہ ہمت: بنیاد فرهنگی امامت

۲۵. إستقصاء الإفحام واستيفاء الإنتقام فی ردّ منتهی الکلام

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکھنوی
موضوع: کلام
بہ ہمت: مؤسسہ معارف اہل بیت علیہم السلام

۲۶. إسفار الأنوار عن وقایع أفضل الأسفار

صاحب اثر: علامه میرحامد حسین النیسابوری اللکهنوی

موضوع: سفرنامہ

بہ ہمت: مؤسسہ کتاب شناسی شیعه

۲۷. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، منهج اول،

بخش کلیات

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب ہفتم تحفہ)

بہ ہمت: بنیاد فرہنگی امامت

۲۸. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، منهج اول،

بخش آیات

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب ہفتم تحفہ)

بہ ہمت: بنیاد فرہنگی امامت

۲۹. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حدیث طیر

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب ہفتم تحفہ)

بہ ہمت: مؤسسہ معارف اہل بیت عليهم السلام

۳۰. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حدیث تشبیہ

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب ہفتم تحفہ)

بہ ہمت: مؤسسہ معارف اہل بیت عليهم السلام

۳۱. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حدیث نور

صاحب اثر: علامہ میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: موسسه حکمت و فلسفه

۳۲. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث «علي عليه السلام

مع الحق»

صاحب اثر: علامه میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۳۳. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث ثقلين

صاحب اثر: علامه میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۳۴. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث منزلت

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

۳۵. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث سفینه

صاحب اثر: علامه میرحامد حسین نیشابوری لکهنوی

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۳۶. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث ولاية

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

۳۷. عبقات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حديث غدیر

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

۳۸. عبققات الأنوار في إمامة الأئمة الأطهار عليهم السلام، حدیث مدینه

العلم

موضوع: کلام (رد باب هفتم تحفه)

به همت: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

۳۹. العضب البتار في نقض التمسك بآية الغار

صاحب اثر: علامه میر حامد حسین النیسابوری اللکهنوی

موضوع: کلام (نقد کتاب درة التحقيق في نصره الصديق)

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۴۰. سواطع الأنوار

صاحب اثر: تقریظات علمای شیعه از نقاط مختلف

موضوع: مجموعه تقریظات بر برخی آثار علامه میر حامد حسین

به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۴۱. ضياء العين، در شناسایی تاریخ زندگانی علامه سید حامد

حسین نیشابوری لکهنوی رحمته الله

صاحب اثر: علامه سعادت حسین خان

موضوع: تراجم

به همت: مؤسسه معارف اهل بیت عليهم السلام

۴۲. إفحام الأعداء والخصوم بتكذيب ما افتروه علي سيدتنا أم

كلثوم عليها السلام الملك الحي القيوم

صاحب اثر: علامه سید ناصر حسین (ناصر المله)

موضوع: تاریخ

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۴۳. سببیکة اللجین فی أحوال العلامة ناصر حسین

صاحب اثر: فدا حسین لکهنوی

موضوع: تراجم

به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۴۴. الإمام الثاني عشر عليه السلام

صاحب اثر: علامه سید محمد سعید (سعید المله)

موضوع: کلام- مهدویت

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۴۵. منتخباتی از مکاتبات خاندان عبقات

صاحب اثر: خاندان عبقات

موضوع: نامه نگاری ها

به همت: مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام

۴۶. الریح المصقول فی نحر أعداء الرسول

صاحب اثر: سید محمد بن عبد العلی

موضوع: تاریخ

به همت: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

۴۷. شناخت نامه علامه میر حامد حسین

موضوع: فهرست و گزیده ای از درباره های اسلام و تشیع در هند

و میر حامد حسین

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

۴۸. معرفی کتاب خانه ناصریه

موضوع: فهرست و معرفی برخی از منابع موجود در کتاب خانه

ناصریه

به همت: بنیاد فرهنگی امامت

کتابنامه

۱. آریا، غلامعلی، «اسلام در شبه قاره‌ی هند و پاکستان (بخش نخست)»، الهیات نامه، زمستان ۱۳۸۶ش، شماره ۱.
۲. البلاذری، أبو الحسن أحمد بن یحیی (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۱۹۸۸م.
۳. پرگاری، صالح و جوادی نیا، حسن «نقش بازرگانان مسلمان در گسترش اسلام به شبه قاره هند (در نخستین سالهای هجری)» فصلنامه تاریخ، سال ششم، ۱۳۹۰ش، شماره ۲۲.
۴. توماس، آرنولد، تاریخ گسترش اسلام، ترجمه عزتی، ابوالفضل، ج ۴، تهران، چاپ دوم، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ش.
۵. چلونگر، محمد علی و شاهمرادی، مسعود، دولتهای شیعی در تاریخ، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵ش.
۶. چهره نما، سعید، «نقد و بررسی روش شناسی امامت پژوهی در کتاب عبققات الانوار»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۷ش.
۷. حسینی اشکوری، صادق، فهرست نسخه‌های خطی ممتاز العلماء، قم، مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۸۵ش.
۸. دهلوی، شاه ولی الله، حجة الله البالغة، ج ۱، بیروت، ۱۴۲۶ق.
۹. زکی، عبدالرحمن، المسلمون فی العالم الیوم، ج ۴، مصر، ۱۹۵۸م، مکتبه النهضة المصریة.
۱۰. شیمیل، آن ماری، «ظهور و دوام اسلام در هند»، ترجمه لاهوتی،

- حسن، کیهان اندیشه، ۱۳۶۸ش، شماره ۲۳.
۱۱. ضابط، حیدر رضا، «نقش علمای مهاجر ایرانی در ترویج تشیع در لکهنوی هند»، مشکوة، تابستان ۱۳۸۴ش، شماره ۸۷.
۱۲. ———، «ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، بهار ۱۳۷۷، شماره ۱۲.
۱۳. ضابط، حیدر رضا، «ادیان و مکاتب: تشیع در شبه قاره هند»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، تابستان ۱۳۷۷، شماره ۱۳.
۱۴. الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «موقف الشيعة من هجمات الخصوم و خلاصة عن كتاب عبقات الأنوار»، تراثنا؛ السنة الثانية، محرم ۱۴۰۷، العدد ۱.
۱۵. عارفی، محمد اکرم، شیعیان پاکستان، قم، موسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۵ش.
۱۶. علامه هندی، ورثه الانبياء، تصحيح: علی فاضلی، قم، موسسه کتاب شناسی شیعه، ۱۳۸۹ش.
۱۷. غفرانی، عبدالله، «ردیه های تحفه اثنا عشریه و شناسایی اجزای عبقات الأنوار»، مشکوة، زمستان ۱۳۸۲ش، شماره ۸۱.
۱۸. مجتبایی، فتح الله، «اسلام در شبه قاره هند و پاکستان»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، تهران، ۱۳۶۷ش.
۱۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار (خدمات متقابل اسلام و ایران)، ج ۱۴، صدرا، تهران، ۱۳۹۷.
۲۰. موثقی، احمد، جنبش های اسلامی معاصر، سازمان سمت، تهران، ۱۳۹۰ش.
۲۱. موسوی علیزاده، مهدی، سلفی گری و وهابیت جلد ۱

- تبارشناسی، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۹ ش.
۲۲. موسوی، جمال، «نخستین مراحل ورود اسلام به هند»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۴، زمستان ۱۳۷۷ ش.
۲۳. میرزائر، محمد، سوانحات سلاطین اوده، منشی نولکشور، کانپور هند، ۱۹۰۷ م.
۲۴. نقوی، سید علی محمد، فقه و فقهاء در هند، انتشارات الهدی، دهلی نو، ۲۰۱۵ م.
۲۵. نهرو، جواهر لعل، کشف هند، ترجمه تفضلی، محمود، ج ۱، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۰ ش.